

Ο Ν. Λούντζης μεταφραστής του Hegel: οι μεταφράσεις για τον Σολωμό

Μιχαήλ Λειβαδιώτης*

Για την ιστορία της κίνησης των ιδεών στον νεωτερικό ευρωπαϊκό χώρο, μια ιστορία πλούσια σε «-ισμούς» και σε λογίων διαπλοκές και διαδράσεις τους, σπουδαία θέση κατέχει το χρονικό της διείσδυσης του ιδεαλισμού στους κατά τόπους κύκλους φιλοσόφων και λογίων. Ο τρόπος με τον οποίο η γερμανική φιλοσοφία παραβίασε κάθε φορά τα εθνικά και γλωσσικά σύνορα και οι μεταμορφώσεις της στα περιβάλλοντα υποδοχής στοιχειοθετούν ένα κεντρικό κεφάλαιο της ιστορίας των ιδεών στον μακρύ 19ο αιώνα. Κι αυτό γιατί η αντίσταση που γνώρισε ειδικά ο εγγεληνός στοχασμός σε κάθε προσπάθεια διασποράς του ήταν τόσο σθεναρή που μόνο με τις αντιξοότητες υποδοχής του συγγενούς του ρομαντισμού θα μπορούσε να συγκριθεί. Γι' αυτό και δεν ξαφνιάζει το γεγονός ότι η ρίζα της αντίδρασης και στις δύο περιπτώσεις βάθαινε στα ιδεολογικά χώματα φόβων προσόμοιων, κατεξοχήν πολιτικής και θρησκευτικής φύσης.

Η ιδιαίτερη περίπτωση του επτανησιακού εγγεληνισμού, που ανθεί τις τρεις τελευταίες προενωτικές δεκαετίες στο ιόνιο, χαρακτηρίζεται από μια σαφώς πιο ήπια εξέλιξη, αν και δεν έλειψαν και εδώ κάποιες σπασμωδικές αντιδράσεις, όπως το θεσμικό ανάχωμα που επιχείρησε να υψώσει η αγγλική προστασία υπαγορεύοντας τον αντι-ιδεαλιστικό προσανατολισμό της Ιονίου Ακαδημίας. Η κατά τα άλλα ανενόχλητη προέλαση του ιδεαλισμού στα Επτάνησα ερμηνεύεται είτε ως συνέπεια του ιδιαίτερου πολιτικού status της περιοχής είτε ως απόρροια της εξέλιξης του ίδιου του ρεύματος, που παρά την ορμητικότητά του δεν έδωσε ποτέ μια «σχολή», παραμένοντας ουσιαστικά μια ιδιωτική υπόθεση.

Ως τέτοια πρέπει να νοηθεί και η περίπτωση που θα μας απασχολήσει, η δεξίωση δηλαδή της φιλοσοφίας του Hegel από τον Διονύσιο Σολωμό με τη βοήθεια των μεταφράσεων που εκπόνησε για τον ποιητή ο Νικόλαος Λούντζης. Οι μεταφράσεις έγιναν από το γερμανικό πρωτότυπο στα ιταλικά, τη γλώσσα της παιδείας αμφοτέρων. Σώζονται σήμερα 25 χειρόγραφα τα οποία φυλάσσονται στο Μουσείο Σολωμού και επιφανών Ζακυνθίων – πλην ενός που βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη. Το εγχείρημα του Λούντζη, που τοποθετείται στην εικοσαετία από το 1834 μέχρι το 1854, προέκυψε ως συνέπεια της επιτακτικής επιθυμίας του ποιητή να αναγνώσει τον στοχασμό και την ποιητική των σύγχρονών του Γερμανών. Έργα των Hegel, Fichte, Schelling, Hamann, Goethe, Schiller, Novalis και πολλών άλλων περιλαμβάνονται ακέραια ή αποσπασματικά στα 25 χειρόγραφα. Ο Hegel δεν καταλαμβάνει μόνο το μεγαλύτερο όγκο των μεταφράσεων, αλλά είναι και ένας

---

* Ο Μιχαήλ Λειβαδιώτης είναι υποψήφιος διδάκτορας στο τμήμα Νεοελληνικών Σπουδών του Freie Universität του Βερολίνου.

από τους λίγους συγγραφείς που το έργο τους μεταφράζεται προγραμματικά εξ ολοκλήρου. Πράγματι, 16 από τα χειρόγραφα περιλαμβάνουν αποκλειστικά μεταφράσεις εγελιανών έργων, ενώ και σε άλλα τρία χειρόγραφα εντοπίζονται μεγαλύτερα ή μικρότερα μέρη έργων του. Η κωδικολογική εξέταση του corpus επιτρέπει πλέον να επιβεβαιώσουμε μια πρόωμη υπόνοια της έρευνας: η διάταξη του υλικού εντός των χειρογράφων, τα κενά, οι σελίδες τίτλων, οι συνέχειες και οι ασυνέχειες της σελιδαρίθμησης είναι στοιχεία που συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι ο αρχικός όγκος των χειρογράφων ήταν κατά πολύ μεγαλύτερος του σωζόμενου.¹ Από την εξέταση των χειρογράφων εξάλλου προκύπτει ένα ακόμη σημαντικότερο συμπέρασμα: ότι ο Λούντζης μετέφρασε από την πρώτη έκδοση των εγελιανών *Απάντων*² όλο το γνωστό μέχρι τα μέσα του αιώνα έργο του Γερμανού φιλοσόφου, χωρίς να επιλέγει συγκεκριμένα έργα όπως κάνει με άλλους φιλοσόφους. Επιπλέον, η παρουσία μεταξύ των πηγών του μεταφραστή μιας έκδοσης της εγελιανής *Εγκυκλοπαίδειας*³ προγενέστερης της σειράς των *Απάντων* μαρτυρεί το πρόωμο ενδιαφέρον του Λούντζη.

Στις σωζόμενες μεταφράσεις εντοπίζονται: η *Εγκυκλοπαίδεια των φιλοσοφικών επιστημών εν συνόψει*, η *Φαινομενολογία του Πνεύματος*, η *Επιστήμη της Λογικής*, η *Ιστορία της Φιλοσοφίας*, τα *Philosophische Abhandlungen*, τα *Vermischte Schriften* και μεγάλο μέρος της *Αισθητικής*. Οι εκδόσεις που έχει στη διάθεσή του ο Λούντζης δημοσιεύονται από το 1830 μέχρι το 1844. Χάρη στην προσπάθεια του μεταφραστή ο εντολέας είχε εν τέλει στη διάθεσή του τόσο τον πυρήνα του εγελιανού συστήματος όσο και τα δευτερεύοντα κείμενα που το πλαισιώνουν. Από την περαιτέρω μελέτη και ανάλυση του μεταφραστικού αποτελέσματος θα φανεί αν το κείμενο στόχος μετέφερε στον εντολέα και μια ικανοποιητική εικόνα του συστήματος αυτού.

Ως σημείο εκκίνησης της μελέτης μου ορίζω το σημείο τομής των πολιτισμικών με τις μεταφραστικές σπουδές, αφού η προσέγγιση των κειμένων ως τεκμηρίων πολιτισμικής μεταφοράς με τους όρους που ο Michel Espagne⁴ συστηματοποίησε την θεωρητική της διαπραγμάτευση μας αποδεσμεύει από άκυρα συγκριτικά σχήματα περί επιδράσεων, ενώ τα εργαλεία των περιγραφικών μεταφραστικών σπουδών, όπως πρόσφατα συγκροτήθηκαν σε ενιαία μέθοδο από τον Gideon Toury,⁵ επιτρέπουν μια μεθοδολογικά πειστικότερη απόφαση περί του μεταφραστικού αποτελέσματος.

Ο εγελιανός στοχασμός, λοιπόν, έφτασε στα Επτάνησα την τρίτη δεκαετία του 19ου

---

¹ Η εικασία διατυπώθηκε αρχικά από τον Μαρίνο Σιγούρο στην έκδοση των *Απάντων* του Σολωμού το 1957 (Σιγούρος 1957) και έκτοτε υιοθετήθηκε με περισσότερη ή λιγότερη επιφύλαξη από τους περιστασιακούς ή συστηματικότερους μελετητές του corpus.

² (Hegel 1832-1845)

³ (Hegel 1830)

⁴ (Espagne 1988)

⁵ (Toury 2012)

αιώνα. Οι εικασίες περί της ιταλικής του προέλευσης ήταν πάντα ατεκμηρίωτες. Εξετάζοντας δε τις παραμέτρους διαμεσολάβησης βρισκόμαστε ενώπιον διαφορετικών δεδομένων: τον εγελιανισμό κομίζουν στα Επτάνησα απευθείας από τη Γερμανία γνώστες της χώρας και της γλώσσας, όπως ο Ιωάννης Μενάγιας⁶ που σπουδάζει στο Βερολίνο και τη Λειψία και οι αδελφοί Λούντζη, ο Ερμάννος και ο Νικόλαος που επίσης σπουδάζουν σε γερμανικά πανεπιστήμια. Θητεύουν όλοι σε σχολές προπύργια του γερμανικού εγελιανισμού. Θα είναι κυρίως οι μαθητές του Μενάγια που θα επανδρώσουν τις τάξεις των ιόνιων εγελιανών: ο Καρούσος, ο Βεργωτής, ο Γρατσιατός. Μπορεί ο Φραγκίσκος Πυλαρινός να είχε ασπασθεί τον εγελιανισμό στην Γαλλία, όπως «γαλλικός» ήταν και ο όποιος εγελιανισμός του Πέτρου Βράιλα-Αρμένη, αλλά οι περιπτώσεις αυτές αποτελούν εξαίρεση σε έναν άμεσα συνδεδεμένο με τον γερμανικό χώρο ιόνιο εγελιανισμό.⁷ Έτσι η τοπική εκδοχή ιδεαλισμού με την αξιοσημείωτη πύκνωση θιασωτών στα μέσα του αιώνα παρουσιάζει και το προνόμιο μιας αδιαμεσολάβητης μεταφοράς την ίδια ώρα που στην Ιταλία οι εγελιανοί διαμαρτύρονται για τα προβλήματα που επιφέρει στην ευδοκίμηση της τοπικής σχολής η ελλιπέστατη γνώση των γερμανικών και η γαλλική διαμεσολάβηση.⁸ Στην ίδια τη Γαλλία οι αιτιάσεις για τις παραμορφώσεις ενός από τον Cousin μεταφερμένου εγελιανισμού εδράζονται επίσης στην άγνοια γερμανικών και την απουσία μεταφράσεων.⁹ Όταν ο Augusto Vera επιχειρεί την πρώτη γαλλική μετάφραση ολόκληρου έργου του Hegel, επιχειρεί σε ένα παρθένο έδαφος. Μέχρι τότε ο γαλλικός εγελιανισμός διατελεί σε κατάσταση παρακμής και ανυποληψίας, αφού ο κυρίαρχος εκλεκτικισμός και η καχυποψία της γαλλικής διανοήσης συνέτειναν στην αναπαραγωγή ακατονησιών που είχε γεννήσει η απουσία οποιασδήποτε επικοινωνίας με τον γερμανικό χώρο. Η ανταπόκριση στις επανειλημμένες επικλήσεις για μεταφράσεις θα αργήσει και στις δύο χώρες: έτσι ενώ ο Ιταλός Augusto Vera θα εκδίδει τη γαλλική μετάφραση του Hegel στο Παρίσι τη δεκαετία του 60, ο Alessandro Novelli ανεξάρτητα από εκείνον θα επιχειρεί την πρώτη εκτεταμένη ιταλική μετάφραση στη Νάπολη στα 1863-64.¹⁰

Σχεδόν είκοσι χρόνια νωρίτερα όμως ο Hegel είχε ήδη μεταφραστεί στη Ζάκυνθο. Στην πραγματικότητα, κι αυτό είναι το ενδιαφέρον με τον Λούντζη έξω από το σολωμικό πρίσμα, πρόκειται όχι μόνο για την πρώτη συστηματική μετάφραση των εγελιανών *Απάντων* στα ιταλικά, αλλά και για την πρώτη μετάφρασή τους γενικά.¹¹ Πίσω από την εργασία αυτή

---

⁶ (Αποστολοπούλου 1988, 28-40)

⁷ (Βελουδής 1992, 83-86)

⁸ (Oldrini 1964, 147-163)

⁹ (Oldrini 1964, 71-84)

¹⁰ (Hegel 1863-1864)

¹¹ Οι μεταφράσεις του G. B. Passerini που πραγματοποιούνται το 1840 αφορούν αποκλειστικά τη *Φιλοσοφία της Ιστορίας* και δεν επέτρεψαν στους Ιταλούς αποδέκτες τους την ευρύτερη εποπτεία του εγελιανού στοχασμού. Βλ. σχ. και (Garin 1971, 74).

βρίσκεται ο Σολωμός, που αποτελεί σαφώς την πλέον συγκροτημένη και ώριμη περίπτωση «πρόσληψης, αφομοίωσης και αξιοποίησης»¹² της γερμανικής φιλοσοφίας. Γίνεται πλέον κατανοητό ότι η προσπάθεια σύνδεσης των σολωμικών ζητήσεων με την περίοδο της ιταλικής του μετοικεσίας είναι τουλάχιστον απίθανη, αφού το 1818 που ο ποιητής αφήνει πίσω του την Λομβαρδία, το όνομα του Γερμανού φιλοσόφου δεν έχει ακουστεί ακόμα στην Ιταλία. Ο ιταλικός εγελιανισμός δεν θα λάβει μορφή πριν το 1843.¹³ Οι εγελιανοί της Νάπολης, ο Augusto Vera, οι αδερφοί Spaventa και ένας στενός κύκλος διανοητών που αναπτύσσουν την ημιπαράνομη δράση τους υπό τη βουρβονική δαμόκλειο σπάθη αποτελούν επεισόδιο μακρινό για τον ιταλικό βορρά και σίγουρα μεταγενέστερο των χρόνων της μαθητείας του Σολωμού.

Φαίνεται εξάλλου ότι οι λόγοι που υπαγόρευσαν την ανάθεση του έργου στον Λούντζη, πέρα από την απουσία μεταφράσεων, σχετιζόνταν και με την επιθυμία του ποιητή να αποφύγει το σκόπελο των παραμορφώσεων που επέφεραν στον εγελιανό στοχασμό οι κυρίαρχες το 19ο αι. θρησκευτικές του αναγνώσεις. Πράγματι η μεταφραστική πενία, κοινός τόπος σε όλο τον ευρωπαϊκό χώρο που γοητεύεται και τρομάζει στα μέσα του αιώνα από τον στοχασμό του Hegel, συνέβαλε στη μυθοποίηση και τη δαιμονοποίησή του. Ο Hegel είχε σιγά σιγά περιβληθεί την μεταφυσική άλω του πλατωνίζοντος θεολόγου,¹⁴ αλλά για τους θεσμικούς παράγοντες, τα απολυταρχικά καθεστώτα της Παλινόρθωσης και τους εκκλησιαστικούς κύκλους, αποτέλεσε κόκκινο πανί: στην πρώτη περίπτωση γιατί ο εγελιανισμός έδωσε θεωρητικό βάθος στα επαναστατικά κινήματα ανά την Ευρώπη, κυρίως εκείνα του '48, στη δεύτερη γιατί το εγελιανό σύστημα έδειχνε επαμφοτερίζον ανάμεσα στον πανθεισμό και την αθεΐα. Έτσι ενώ ο άθεος κι επαναστάτης Hegel έδινε άλλοθι για τους οργανωμένους διωγμούς των εγελιανών κύκλων, οι μεταφυσικές ερμηνείες του ανθούσαν, οι ρασοφόροι απολογητές του πλήθαιναν και πολλοί από αυτούς γίνονται διαμεσολαβητές της μεταφοράς του έργου του, όπως ο Passerini κι ο ίδιος ο Novelli στην Ιταλία ή ο μητροπολίτης Κυθήρων Κωνσταντίνος Στρατούλης στα καθ' ημάς. Χαρακτηριστικό του κλίματος που επικρατεί είναι το επεισόδιο που μνημονεύει ο Benedetto Croce: οι κακές μεταφράσεις του Novelli έδωσαν λαβή για τη διάδοση της φήμης ότι οι μεταφράσεις του χρηματοδοτήθηκαν από τους Ιησουίτες με τον όρο να είναι τόσο κακές ώστε να αποσοβήσουν τον κίνδυνο να εξοικειωθούν οι Ιταλοί με τη σκέψη του Hegel.¹⁵ Η αιτία της σύγχυσης πρέπει να αναζητηθεί βέβαια στην ίδια τη διάσπαση του εγελιανισμού στη Γερμανία σε δεξιό και αριστερό και κατ' επέκταση στην ίδια την αμφισημία του εγελιανού συστήματος. Έτσι ακόμη και ο Augusto

---

¹² (Βελουδής 1992, 87)

¹³ (Garin 1971, 75)

¹⁴ (Garin 1971, 80) και (Oldrini 1964, 27)

Να παρατά την τριβή του με τον αριστερό εγελιανισμό της Νάπολης θα καταλήξει σε μια ερμηνεία του Hegel που τείνει να τον συμφιλιώσει με το χριστιανισμό.¹⁶ Δεν έλειψαν βέβαια και από τον ιόνιο χώρο αντίστοιχα παραδείγματα με τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο να είναι ο κυριότερος εκφραστής αυτής της τάσης. Το ότι τις θρησκευτικές αυτές αναγνώσεις του εγελιανισμού δεν τις συμερίζεται ο Σολωμός προκύπτει από την καταγεγραμμένη κριτική του ποιητή στο έργο του Ζαμπέλιου. «Τι έπαθε ο Σπύρος; Έντυσε τον Έγελ με το φελόνι του παπά μας;» σχολιάζει ειρωνικά το '52 όταν διαβάζει το *Περί μεσαιωνικού ελλητισμού*.¹⁷ Ένα ανεπηρέαστο από τις μεταφυσικές ανησυχίες του Λούντζη μεταφραστικό αποτέλεσμα επιδιώκει ο Σολωμός και δικλείδα ασφαλείας είναι η εντολή για μεταφράσεις «βαρβαρικές».

Στο σημείο αυτό η διερεύνηση του κατά Daniel Simeoni¹⁸ μεταφραστικού habitus του Λούντζη, της κοινωνικοπολιτισμικά κατευθυνόμενης, δηλαδή, νοητικής διεργασίας του μεταφράζειν, θα μας βοηθήσει στην επαλήθευση. Όλες οι μεταφραστικές απόπειρες του εγελιανού στοχασμού εκκινούν από μια κοινή παραδοχή: την εγγενή αμεταφρασιμότητα ενός στοχασμού πυκνού και δυσνόητου: ένα αδιαπέραστο πλέγμα ορισμών και νέων εννοιών τον καθιστά στρυφνό και απροσπέλαστο. Οι απανταχού μεταφραστές του Hegel χρειάστηκε να αναμετρηθούν με μια «φιλοσοφία [...] δεμένη στα ίδια τα εκτελεστικά της μέσα»,¹⁹ ένα φιλοσοφικό σύστημα δηλαδή που επινόησε για την εξυπηρέτησή του ένα ίδιο γλωσσικό σύστημα. Όσον αφορά τον ιταλόγλωσσο Hegel το αδιέξοδο επιτείνεται λόγω της ανεπάρκειας της αδιαμόρφωτης φιλοσοφικά ιταλικής γλώσσας, όπως παρατηρεί ο Spaventa.²⁰ Είναι αξιοσημείωτο ότι στην περίπτωση του Λούντζη το ίδιο σχήμα της αδιαμόρφωτης ελληνικής γλώσσας αποτέλεσε ερμηνευτικά το άλλοθι της ιταλόγλωσσης εργασίας του. Ας σημειωθεί ότι οι μεταφράσεις του Λούντζη για τον Σολωμό απορρίφθηκαν ως ακατάλληλες και από τους τρεις μελετητές που ασχολήθηκαν με το θέμα: Πολίτη, Βελουδή, και Coutelle, χωρίς η απόφαση αυτή να αιτιολογηθεί μεθοδολογικά.²¹ Κι αν «η μετάφραση αποτυγχάνει [...] όπου δεν υπάρχει αποκατάσταση της θεμελιώδους δικαιοσύνης» σύμφωνα με τον Steiner,²² το δίκαιο που επικαλούνται οι παραπάνω μελετητές πηγάζει από παρωχημένα θεωρητικά σχήματα. Μετά τον Lawrence Venuti²³ θα πρέπει να είμαστε κριτικοί απέναντι σε αιτιάσεις περί αδόκιμου αποτελέσματος στο περιβάλλον μιας μη οικειοποιητικής πρόθεσης. Αυτό που θα πρέπει να γίνει αντιληπτό ως προς το μεταφραστικό πρόγραμμα του Λούντζη είναι ότι

---

¹⁵ (Croce 1938, 311)

¹⁶ (Garin 1966, 1228)

¹⁷ (Βελουδής 1992, 79)

¹⁸ (Simeoni 1998, 1-39)

¹⁹ (Steiner 2004, 417)

²⁰ (Oldrini 1964, 155) και (Garin 1971, 73)

²¹ (Πολίτης 1995, 339) και (Coutelle 1990, 38-40) και (Βελουδής 1989, 52-54)

²² (Steiner 2004, 635)

προοιωνίζεται όλη την προβληματική της απόδοσης του εγελιανού στοχασμού σε άλλες γλώσσες, αντιμετωπίζει τα ίδια προβλήματα, φθίνει στα ίδια σημεία και κάποιες φορές εμπνέεται λύσεις προς την ίδια κατεύθυνση με όλη τη γνωστή μας παράδοση του μεταφρασμένου Hegel. Έτσι η εκ του σύνεγγυς μελέτη των χειρογράφων επιβεβαιώνει μεν τις μεταφραστικές αδυναμίες του Λούντζη, αλλά αποκαθιστά και μια αλήθεια που συχνά λησμονούμε: ότι η επιμέλεια και η ευρηματικότητα με τις οποίες έφερε εις πέρας το πρωτοποριακό του εγχείρημα υπήρξαν παράγοντες ισχυρότεροι ως προς το μεταφραστικό αποτέλεσμα από την αδεξιότητα και την αμηχανία που σίγουρα χαρακτηρίζουν πολλές από τις επιλογές του.

Για τη θέση αυτή θα επιχειρηματολογήσω με αρωγό την περιγραφική μέθοδο. Ο Gideon Toury υποστηρίζει ότι είναι δυνατό να ανασυσταθούν τόσο οι διαδικασίες λήψης αποφάσεων όσο και οι κυρίαρχες νόρμες που επιβλήθηκαν από το πολιτισμικό περιβάλλον υποδοχής. Η ανασύστασή τους επιτυγχάνεται με την παραβολή στοχευμένων χωρίων και με την διερεύνηση των κατηγορηματικών ισχυρισμών. Στην περίπτωση που μας απασχολεί ο κατηγορηματικός ισχυρισμός είναι πρόδηλος: η σολωμική εντολή για μεταφράσεις πιστές στο γράμμα του πρωτοτύπου. Η παραβολή χωρίων είναι μια διαδικασία πιο σύνθετη που διέπεται από τους δικούς της κανόνες, κυρίως ως προς τα κριτήρια επιλογής. Εδώ θα περιοριστώ μόνο σε σε κάποια ελάχιστα αλλά ελπίζω ενδεικτικά:

Στην μετάφραση της *Εγκυκλοπαίδειας* στο χειρόγραφο αρ. 1 ο γερμανικός όρος “das Wohl” μεταφράζεται με το ιταλικό “il Bene”, ενώ στο χειρόγραφο αρ. 3 με τον όρο «il Benevolo». Η αλλαγή αυτή, παρότι αντικαθιστά τον πρώτο ανακριβή όρο με έναν άλλο ανακριβέστερο, πρέπει να θεωρηθεί ως η προσπάθεια του Λούντζη να σεβαστεί την εγελιανή διάκριση του όρου «Wohl» από το «das Gute» που ακολουθεί αμέσως μετά. Ο Λούντζης επινοεί το υβριδικό «La ήθικότητα» και η καταφυγή αυτή σε μια λέξη ελληνική υποδηλώνει την αμηχανία του μεταφραστή στην προσπάθειά του να φανεί συνεπής ενώπιον της αντιδιαστολής των γερμανικών όρων «Die Moralität» και «Die Sittlichkeit». Ενώ λοιπόν μεταφράζει ορθά τον πρώτο όρο με το ιταλικό «La Moralità» για να διατηρήσει την αντιδιαστολή του πρωτοτύπου βρίσκεται αναγκασμένος να εισαγάγει έναν διαφορετικό όρο και καταφεύγει στο ελληνικό «ήθικότητα» αδυνατώντας να εντοπίσει κατάλληλη ή καθιερωμένη ιταλική λέξη. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις νεότερες ιταλικές μεταφράσεις του όρου προτιμήθηκε το ελληνογενές «L'eticità» αντί του παλαιότερου όρου «Il costume» που χρησιμοποιεί ο πρώτος μεταφραστής της *Εγκυκλοπαίδειας* στην Ιταλία, Alessandro Novelli.²⁴ Η αδυναμία της ιταλικής να παρέχει υλικό στον μεταφραστή τον οδηγεί συχνά σε παράδοξες

---

²³ (Venuti 1999)

και υβριδικές δίγλωσσες λύσεις. Το πιο ενδιαφέρον εύρημα της παραβολής των μεταφρασμάτων με το γερμανικό πρωτότυπο αφορά ωστόσο τον κεντρικό εγελιανό όρο «Begriff». Ο όρος αυτός είναι ο προβληματικότερος στην μεταφραστική ιστορία του Hegel. Ο Novelli έχοντας μεταφράσει τον όρο «Vorstellung» με τον όρο «Concetto» υιοθετεί για τον όρο «Begriff» τον ιταλικό όρο «Nocione». Το ίδιο πράττει και ο Vera με τον γαλλικό όρο «Notion» που θα οδηγήσει στην πάγια πλέον τακτική των άγγλων μεταφραστών να μεταφράζουν «Begriff» με «Notion». Η επιλογή για την αγγλική γλώσσα δικαιολογείται λόγω της φθοράς του όρου «Concept». Στα γαλλικά και τα ιταλικά όμως η επιλογή αυτή αποδείχθηκε ιδιαίτερα προβληματική.²⁵ Ο Λούντζης αντελήφθη πρώτος τις σημειωτικές αποκλίσεις και τους κινδύνους της επιλογής αυτής και άφησε τον όρο μέσα στο ιταλικό κείμενο αμετάφραστο. Βρίσκουμε όμως σε άλλα χειρόγραφα να μεταφράζει το «Begriff» με τον όρο «Concetto». Αυτό υποδηλώνει την διανοητική επιμονή του μεταφραστή στην αναζήτηση λύσεων σύμμετρων με το γράμμα του πρωτοτύπου, την συνέργεια του εντολέα, την ανάπτυξη διαδικασιών και μηχανισμών επιλογής και ανάδυσης κανονικότητων. Η τάση που περισσότερο από κάθε άλλη στοιχειοθετεί το habitus του Λούντζη σε όλη την έκταση της παραγωγής του είναι η υπόταξη του λόγου του όχι μόνο υφολογικά αλλά και μορφολογικά στο εγελιανό πρότυπο - πρωτότυπο. Ο κατά Gideon Tougy νόμος της παρείσφρησης υποδεικνύει την ερμηνεία του φαινομένου ως συνέπεια τόσο της αίγλης του πρωτοτύπου όσο και του ελάσσονος χαρακτήρα της κουλτούρας στόχου. Ως προς τις προκαταρκτικές νόρμες του εγχειρήματος εξάλλου, η μεταφραστική πολιτική είναι ο σαφής προσανατολισμός στον Hegel έναντι όλων των άλλων ιδεαλιστών. Ως προς τις λειτουργικές νόρμες η ανασύστασή τους καθιστά αναγνώσιμη την εσωτερική εξέλιξη και χρονολογική διαβάθμιση του προγράμματος: τα χειρόγραφα στα οποία αποτυπώνεται η αμηχανία και οι αμφιβολίες του μεταφραστή προηγούνται εκείνων που εμπεριέχουν τις λύσεις.

Πρόκειται λοιπόν για μια μεταφραστική εργασία που παρά τα πολλά ελαττώματά της αποκαθιστά την κατά Steiner δικαιοσύνη. Ήταν προνόμιο του Σολωμού να έχει στη διάθεσή του μια μετάφραση «κατά γράμμα», αφού ήταν ο ίδιος ο Σολωμός εκείνος ο οποίος αναλάμβανε να ανασύρει από τα χειρόγραφα το «πνεύμα» του ποιητή και προφήτη της Ιδέας Hegel: στερεί δηλαδή από τον μεταφραστή τον ρόλο του ερμηνευτή, ώστε να τον ιδιοποιηθεί. Είναι άστοχο εξάλλου να αναζητούμε ένα δεξιό εγελιανισμό στο μεταφραστή γιατί ο εντολέας έχει φροντίσει να τιθαसेύσει τις εγνωσμένες μεταφυσικές ανησυχίες του Λούντζη. Όπως είναι άστοχο να αναζητούμε έναν αριστερό εγελιανισμό στον αναγνώστη Σολωμό,²⁶

---

²⁴ (Hegel 1863a, 328)

²⁵ (Oldrini 1964, 281-282)

²⁶ (Βελουδής 1992, 95-96)

γιατί στον Hegel ο ποιητής αναζητεί και το μυστικισμό. Έναν μυστικισμό της ποιητικής όμως, όχι της θρησκείας. Αυτό υποδεικνύει η όσιμη και σχεδόν άμεμπτη μετάφραση της *Αισθητικής* στους διακριτούς κώδικες 20 και 21, όπως και το γεγονός ότι η μόνη αντιπροσώπευση του Hegel στο ανθολογικό χειρόγραφο 22 γίνεται με τρία αποσπάσματα από την *Αισθητική*.

Το εγχείρημα του Λούντζη ωστόσο δεν θα γίνει πλήρως κατανοητό αν δεν ιδωθεί εντός της ευρύτερης τάσης της εντόπιας διανόησης προς τον γερμανικό στοχασμό. Η στροφή στον εγελιανισμό ερμηνεύθηκε, σωστά νομίζω, ως συνέπεια της κατάρρευσης των προσδοκιών της τοπικής λογιόσυνης.²⁷ Η ομολογη σολωμική απογοήτευση υπαγορεύει και την καταφυγή στην Αισθητική της Ιδέας: μια προσωπική δηλαδή αισθητική σωτηριολογία. Αν αυτή η διαπίστωση αληθεύει και αποκωδικοποιεί εν μέρει τη σολωμική εσωστρέφεια, είναι εξίσου αληθής η διαπίστωση ότι ο ιδεαλισμός, οπουδήποτε έφθανε, υποδαύλιζε όχι μόνο ριζοσπαστικές πρωτοβουλίες ελευθερίας και εθνικής ολοκλήρωσης, αλλά και τον πόθο για την αναγέννηση της εθνικής φιλοσοφίας σε ένα νέο ευρωπαϊκό πλαίσιο. «Χωρίς φιλοσοφία δεν μπορεί να υπάρξει έθνος» είναι η επωδός των Ιταλών λογίων,²⁸ που προσδοκούν μέσω του εγελιανισμού να αγκιστρώσουν το ιταλικό πνεύμα στον ρου του παγκόσμιου πνεύματος. Ο Σολωμός επιχειρεί την επανεκκίνηση του ελληνικού πνεύματος όχι μόνο με την επανένταξη της ελληνικής ποίησης στον ευρωπαϊκό χάρτη των ρομαντικών εθνικών λογοτεχνιών, αλλά και με την απόπειρα θεμελίωσης του φιλοσοφικού της συγχρονισμού με την Ευρώπη, αφού, όπως διατείνονται οι απανταχού εγελιανοί, «ένας λαός δεν υπάρχει εντός της παγκόσμιας ιστορίας παρά ως αντιπρόσωπος μιας απαραίτητης ιδέας».²⁹

Βιβλιογραφία

- Αποστολοπούλου, Γεωργία: *Ο εγελιανός φιλόσοφος Ιωάννης Μενάγιας. Εισαγωγή – Κείμενα – Μαρτυρίες*. Ιωάννινα: Δωδώνη 1988.
- Βελουδής, Γιώργος: *Διονύσιος Σολωμός, Ρομαντική ποίηση και ποιητική, Οι γερμανικές πηγές*, Αθήνα: Γνώση 1989.
- Βελουδής, Γιώργος: «Ο επτανησιακός εγελιανισμός». Στο: *Μονά ζυγά. Δέκα νεοελληνικά μελετήματα*. Αθήνα: Γνώση 1992: 79-96.
- Coutelle, Louis: «Οι μεταφράσεις του Ν. Λούντζη για τον Σολωμό (Οι κώδικες της Ζακύνθου)». Στο: *Πλαισιώνοντας τον Σολωμό (1965-1989)*, Αθήνα: Νεφέλη 1990: 23-48.
- Croce, Benedetto: “Alessandro Novelli, Il traduttore italiano di Hegel”. *La Critica. Rivista di Letteratura, Storia e Filosofia*. 36, 1938: 311-316.
- Espagne, Michel: *Les transferts culturels franco-allemands*. Paris: PUF 1999.
- Garin, Eugenio: “Gli Hegeliani”. Στο: *Storia della filosofia italiana*. τ. 3. Torino: Einaudi

²⁷ (Μιχαήλ 1991, 10-15)

²⁸ (Garin 1971, 73)

²⁹ (Garin 1971, 74)

- 1966: 1225-1243.
- Garin, Eugenio: "Hegel nella storia della filosofia italiana". *De Homine* 38-40 (1971): 69-86.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*. Dritte Ausgabe. Heidelberg: Oßwald 1830.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Werke. Vollständige Ausgabe durch einen Verein von Freunden des Verewigten*. Berlin: Duncker und Humblot 1832–1845.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *La filosofia dello Spirito di Giorgio G. F. Hegel illustrata da Ludovico Boumann, traduzione dall'originale per A. Novelli*, Napoli, Rossi-Romano 1863a.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *La fenomenologia dello Spirito di Giorgio G. F. Hegel ordinata da Giovanni Schulze, traduzione dall'originale per A. Novelli*, Napoli, Rossi-Romano 1863b.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *La logica di Giorgio G. F. Hegel, traduzione dall'originale per A. Novelli*, Napoli, Rossi-Romano 1863c.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Filosofia del diritto, ossia il diritto di natura e la scienza della politica di Giorgio G. F. Hegel, traduzione dall'originale per A. Novelli, con illustrazioni di Eduardo Gans*, Napoli, Rossi-Romano 1863d.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *La filosofia della natura di Giorgio G. F. Hegel con illustrazioni da Carlo Ludovico Michelet, traduzione dall'originale per A. Novelli*, Napoli, Rossi-Romano 1864.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Filosofia della storia di Giorgio G. F. Hegel ordinata da Odoardo Gans, traduzione dall'originale per A. Novelli*, Napoli, Rossi-Romano 1864.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Estetica di Giorgio G. F. Hegel ordinata da H. G. Hotho, traduzione dall'originale per A. Novelli*, Napoli, Rossi-Romano 1863-1864.
- Μιχαήλ, Σάββας: *Σολωμός και Χέγκελ. Mysterium magnum revelans se ipsum*. Αθήνα: Λέων 1991.
- Πολίτης, Λίνος: *Γύρω στο Σολωμό. Μελέτες και Άρθρα (1938-1958)*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ 1995.
- Σιγούρος, Μαρίνος: *Δ. Σολωμού Άπαντα. Ποιήματα και Πεζά*. Αθήνα: ΟΕΣΒ 1957.
- Simeoni, Daniel: «The Pivotal Status of the Translator's Habitus». *Target* 10:1, 1998: 1-39.
- Steiner, George: *Μετά τη Βαβέλ*. Αθήνα: Scripta 2004.
- Oldrini, Guido: *Gli hegeliani di Napoli. Augusto Vera e la corrente ortodossa*. Milano: Feltrinelli 1964.
- Toury, Gideon: *Descriptive Translation Studies - and beyond*. Amsterdam: J. Benjamins 2012.
- Venuti, Lawrence: *L'invisibilità del traduttore. Una storia della traduzione*, μτφ. Μ. Guglielmi. Roma: Armando 1999.